

Література

1. Бурячок А. А., Гурін І. І. Словник українських рим. – К.: Наук. думка, 1979.
2. Гурін І. І. Словник рим Євгена Гребінки. – Миргород, 1982.
3. Демська-Кульчицька О.М. Основи національного корпусу української мови. – К., 2005.
4. Дерба С.М. Укладання баз даних для створення словника-тезауруса термінів прикладної лінгвістики // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2005. – Вип. 16. – кн. 1. – С. 99 – 102.
5. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: Юго-Восток, 2003.
6. Мовчун Л. З теорії та практики створення римаріїв // Лексикографічний бюлетень. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 23 – 29.
7. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998.
8. Портал «Русские рифмы». Ел. ресурс <www.rifma.com.ru>

Тетяна Федоренко, к. ф. н. *

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.4

**СИНХРОННО-ДІАХРОННИЙ АСПЕКТ У
ПОЛЯРИЗОВАНИХ ЛЕКСЕМАХ**

У статті розглянуто питання синхроніки й діахроніки. Результати спостереження й аналізу підтверджують думку про те, що не до всіх лексичних груп можна застосувати комплексний підхід. У таких семантичних категоріях, як енантіосемія, превалює синхронне дослідження, яке дає можливість окреслити межі енантіосемії, визначити семантичні типи, виявити умови і способи її реалізації та стверджувати, що саме на синхронному зрізі утворюється енантіосемічний смисл.

---

* © Т. Федоренко, 2005

У дослідженні семантичної структури слова питання синхроніки й діяхроніки все ще належить до актуальних проблем сучасної лінгвістики. Мовознавча проблематика постійно вимагає удосконалення „надійних спеціальних прийомів у процесі фронтального вивчення ще невідомих або маловідомих секретів діалектичної за своєю природою мовної структури в часовому, діяхронному (історичному, еволюційному) і синхронному (статичному, описовому) відношеннях” [4, с. 71].

Численні дослідження семантики слова є підтвердженням постійного інтересу з боку мовознавців до цієї проблематики. Але одні дослідники вважають, що семантичну структуру слова треба вивчати діяхронічним методом (В. Порзежинський, В. Богородицький, А. Мейє), інші (М. Покровський, Р. Будагов, А. Білецький) переконані в тому, що її треба вивчати як синхронічним, так і діяхронічним методом. І. Ковалик стверджує, що нема достатніх підстав ставити синхронічний метод вище діяхронічного, бо вони не конкурують між собою. І. Ощипко теж зауважує, що не можна говорити про примат синхронічного методу над діяхронічним, бо синхронічне та діяхронічне дослідження семантики слова мають різні завдання [6, с. 87].

Отже, єдиної думки щодо синхронії і діяхронії поки що нема. До того ж і термінами „синхронія” і „діяхронія” мовознавці по-різному послуговуються в науковій практиці. З метою розмежування синхронії і діяхронії мовних фактів та синхронного і діяхронного вчення, а також методів у дослідженні мови, І. Ковалик пропонує закріпити за поняттям одночасності мовних фактів термін „синхронія”, за історичністю мови – „діяхронія” і відповідно паралельні похідні терміни – „синхронний” і „діяхронний”, а на позначення вчення та методів дослідження мовних фактів, які співіснують у часі, – термін „синхроніка” (від „синхронічний”), паралельно для найменування вчення і методу вивчення історії мови – термін „діяхроніка” (від „діяхронічний”) [4, с. 77].

У статті наведені терміни вживаються саме з такими значеннями, як пропонує І. Ковалик. Оскільки в поглядах на роль синхронії і діяхронії немає однастайності, ми вважаємо доцільним висловити свою точку зору. Думка про те, що комплексне синхронічне і діяхронічне дослідження семантичної структури мови допомагає всебічному і фронтальному її вивченню, є безперечно слушною. Але з цим твердженням, на нашу думку, можна погодитися тільки частково, бо не

до всіх мікросистем, зокрема, омонімії і енантіосемії можна застосовувати комплексний підхід. І. Ощипко теж зауважує, що „говорити про омонімію чи полісемію слова можемо тільки беручи синхронний мовний матеріал, але слова, які при синхронному вивченні є омонімами, при діахронному – тільки багатозначні” [6, с. 88].

Якщо при діахронному дослідженні омоніми перетворюються в багатозначні слова, то що ж тоді досліджувати відносно омонімії? Очевидно, що до таких семантичних мікросистем, як омонімія й енантіосемія, слід застосовувати тільки синхронічне дослідження. Спробуємо висвітлити питання діахронії й синхронії на матеріалі поляризованої енантіосемічної лексики, яку деякі лінгвісти іноді відносять до омонімів. Питання про природу енантіосемії зводиться до питання про те, чи суміщаються полярність значень і тотожність слова.

Одним із підходів вивчення енантіосемії є полісемічна й омонімічна лінії і лінія антонімії. Між ними можлива лінія, яка виводить енантіосемію за межі антонімії і не ототожнює її з омонімією. Твердження про омонімічну природу енантіосемічних слів виникло передусім унаслідок широкого розуміння терміна „омонімія”¹. Питання про віднесення енантіосемії до омонімії на перших етапах дослідження взагалі не поставало. К. Абель, В. Шерцль і Я. Гельблу розглядали протилежні значення одного звукового комплексу тільки як один із видів багатозначності.

Як засвідчили дослідження семантичної структури багатозначного слова в українській мові, зв’язок омонімії та полісемії полягає не тільки в членуванні багатозначного слова на омоніми, але ще більшою мірою в

---

¹ Нагадаємо, що А. Абаєв вважав омонімію „випадковим ланцюгом розбіжностей” і відкидав переростання первинної полісемії в омонімію. Він писав про полісемію як про явище, яке вищою мірою характеризує систему мови: „Полісемічні гнізда і структура полісемії – це найважливіша специфіка лексичної системи, те, що відрізняє одну мову від іншої. Омонімія ж, тобто випадковий збіг, ніякого відношення до системи немає. Полісемія має велике пізнавальне значення. У полісемії відбивається практика і мислення народу. Деякі словникові статті з багатою полісемією читаєш просто із задоволенням, стільки в них цікавого і повчального. Чудесний дар узагальнення, вигадливі порухи думки, іскрометні асоціації, яскраві метафори, образність, дотепність – чого тільки не знайдеш, коли уважно вивчаєш лексичну полісемію якої-небудь мови. Глибокі процеси мовного мислення, які розкриваються полісемією, опиняються в одному ряду з безглуздом, випадковим збігом [3, с. 73–74].

інтеграції омонімічних утворень у багатозначне слово, і, як стверджує Л. Лисиченко, останній спосіб є продуктивнішим, ніж перший. Він певною мірою регулює лексичну систему, уможливаючи усунення з неї надлишок омонімів [5, с. 33].

Такі „омоніми” втрачають самостійність і зливаються в одне багатозначне слово, що підтверджується й лексикографічними джерелами. На нашу думку, якщо в семантичній структурі слів-омонімів розвинулися протилежні значення (напр., **зацвітати**¹ і **зацвітати**²; **лихий**¹ і **лихий**² і под.), це є багатозначне слово, а не омонім. Л. Булаховський зазначає, що „абсолютної різниці між багатозначністю й омонімією нема через те, що й багатозначні за своїм походженням – (етимологічні) слова впродовж часу фактично з утратою мовцем відчуття колишнього зв'язку значень, можуть перетворюватися в омоніми” [2, с. 48]. Це твердження може стосуватися тільки діахронічного аспекту. Якщо ж енантіосемію розглядати на синхронному рівні, то „одне й те саме явище не може бути одночасно проявом як багатозначності, так і омонімії – і в цьому розумінні між ними є „абсолютна різниця” [11, с. 14]. Як відомо, у процесі історичного розвитку те чи інше значення може випадати з системи того чи іншого слова, але це „не є приводом для дроблення слова на омоніми” [3, с. 77].

Енантіосемія – неоднорідне явище, яке реалізується в різних часових зрізах. Протилежні значення в багатозначних словах спостерігаються досить часто. Якщо вони постають як ряд діахронних фактів, то одне із значень слова активне в сучасній мові, а інше – протилежне – застаріле. Якщо ж протилежні значення слова виступають в одному часовому зрізі, вони бувають стилістично маркованими: одне з них може бути розмовним або ж діалектним. Крім того, спостерігається й міжмовна енантіосемія, наприклад, укр. **вродливий** (красивий), рос. „**уродливый**” (безобразний); укр. **запам'ятати** (не забути), польск. і чеськ. **zapomínat** і **zapomenout** „забути”; болг. **никна** має значення напрямку руху вгору, в укр. і рос. **никнути** (**никнуть**) означає занепад, рух униз: **никнути головою** – хилити голову, поникати головою, хилитися.

Але більшість із таких слів можна вважати випадковим феноменом, коли мови „пішли своїм шляхом у формуванні значень, і тільки в зіставленні простежується, що ці шляхи виявилися протилежними” [9, с. 66]. Ряд явищ в українській мові, які відносять до енантіосемії, можуть бути умовно представлені як внутрішньомовна *діахронна* і *синхронна* енантіосемія. *Діахронна енантіосемія* – це зміна значень

слова в певний відрізок часу, коли вихідне і кінцеве значення стають протилежними [напр., **вiтiя** (з ремаркою *застарiле*)], раніше мало значення „майстер красномовства”, а тепер уживається з іронічним забарвленням: „той, хто любить виголошувати пишномовні промови”. Таких слів у мові не дуже багато. Вони свідчать лише про те, що на певному історичному етапі значення слова може змінюватися й часом – на протилежне.

Синхронна енантіосемія – це семантична розбіжність, при якій одне й те саме слово в сучасній мові має в своїй семантичній структурі протилежні значення. Як показав досліджуваний синхронний матеріал, синхронні енантіосеми не є набором випадкових феноменів. Вони розвиваються в семантиці багатозначних слів, об'єднані системою і є елементами певної системи, вираженими тими чи іншими матеріальними сутностями. Дослідження на синхронному рівні уможливило виокремити основні типи енантіосемії: емоційно-оцінну, лексичну і афіксальну. Тип емоційно-оцінної енантіосемії є свідченням того, що в семантичній структурі одного й того самого полісемантичного слова на синхронному рівні можуть суміщатися полярні емоційно-оцінні семи, які входять в його різні значення або відтінки значень, утворюючи меліоративні і пейоративні значення. Позитивна і негативна оцінка в значеннях ЛСВ (лексико-семантичних варіантах) окремих лексем твориться різними засобами: іронічним уживанням слова [**честити** „висловлювати повагу” і „лаяти”], наявністю семантичного компонента „надмірний” [**догiдливий, довiрливий, ловкий, спритний** тощо], „розрахований на зовнішній ефект, показний” і „гарний” (*красиві фрази*) тощо. Цей тип енантіосемії є відображенням лексичними засобами єдності протилежностей – емоційної оцінки мовцем реальної дійсності [10, с. 79–88].

У *лексичній* енантіосемії протилежні значення на синхронному рівні утворюються кореневими морфемами і переважно реалізуються протиставленням за ознакою співвіднесеності з конструктивною і деструктивною направленістю дії на досягнення результату, наприклад, **бити**¹ “розбивати, розколювати на шматки” (*шибки б'є* [бешкетник], *двері ламає* (Ю. Яновський), також „витоптувати” (*Вона* [Соломія] *рвала його* [очерет], *ламала, крутила і біла ногами* (М. Коцюбинський) – вираження деструктивної направленості дії і „певним чином виготовляти або обробляти що-небудь” (*бити коноплі*) – вираження конструктивної направленості дії.

Те саме протиставлення спостерігається і в ряді інших лексем: **довбати** „робити, виготовляти що-небудь”. [*Біля куреня, на обрубкові сидить Кирило, довбає коритце для води* (Панас Мирний) (конструктивна дія) і „відковирювати, відламувати шматки чого-небудь, псуючи”. *Мур довбає* [віла], *твердий камінь креше* (Леся Українка)] (деструктивна дія); **різати** „виготовляти що-небудь, вирізуючи різьбленням” і „різанням псувати, знищувати”; **палити** „знищувати вогнем” і „випалюванням виготовляти (цеглу, гончарні вироби)”. Слід відзначити, що протилежна направленість дії на досягнення результату в одній лексемі сприймається чіткіше при співвіднесеності з іншими префіксальними лексемами. Лексико-семантичні варіювання на синхронному рівні означають диференціацію значень до граничної протилежності [**мазати** – **вимазати** долівку глиною і **мазати** – **обмазати**, **вимазати** книжку (одяг, взуття)].

В інших випадках умовою утворення енантіосемії можуть бути суб'єктно-об'єктні відношення, які виникають і в сфері значень іменників [(**пестун** (**пестунка**) „той(та), кого пестять” і „той(та), хто пестить”)]. У сфері значень дієслів і іменників рідше трапляються інші протиставлення. Так, у дієслова **хукати** виникли полярні значення за співвіднесеністю з ознакою „тепло – холод” – **хукати** „дихати, щоб зігріти (руки)” [*Тупцюють дроворуби, хукають у руки, а носи сині, на бородах сніг* (А. Тесленко)] „дихати, щоб охолодити (гарячу страву)”: *Блідий і наляканий, він стояв у кутку під іконою і, хукаючи, студив гарячий качан молододі кукурудзи* (Ю. Юхвід)]. Значення дієслова **хукати** протиставлені за дією „зігрівати – охолоджувати”. Дієслово **жевріти** має значення „слабо горіти, світитися невеличким полум'ям, блимати” [*Біля кошари ледве жевріло багаття* (С. Чорнобривець)] і „виблискувати яскравим світлом, давати яскраве світло” [*Сонце пекло і жевріло посереду безхмарного неба* (І. Франко)]. Значення дієслова **жевріти** поляризується за ступенем інтенсивності прояву дії. В іменниках **круча** „урвище” і „гора”, **бескид** (**бескет**) „круте урвище” і „гора, скала” відмічається протиставлення „вгору – вниз”. Лексична енантіосемія частіше відбиває ті дії, що відбуваються на синхронному рівні в реальній дійсності в ході виробничих операцій, які передбачають різні протилежні результати (конструктивні і деструктивні). В іменниках на позначення природних об'єктів, енантіосемія можлива через складність самого предмета.

В афіксальній енантіосемії значення протилежності виражаються префіксальними морфемами. Цей тип енантіосемії відрізняється від семантичного тим, що при енантіосемах на синхронному рівні існує реальний морфологічний показник протилежності. Протилежні значення виникають як результат уживання значень префікса, який надає двом значенням слова протилежного змісту¹. Серед багатьох значень префіксів як протилежні можуть розглядатися значення просторових, часових і кількісних відношень. Енантіосем, які мають значення просторовості, досить багато, „адже усе, що відбувається в реальній дійсності, так чи інакше зорієнтовано у просторі” [1, с. 63]. Основні значення таких енантіосем – „наближення до кого-, чого-небудь” і „віддалення від кого-, чого-небудь”, „всередину – назовні”, „вгору – вниз”, „до центру – у сторони”, „розсувати[ся] – з’єднувати[ся] – «зосереджуватися» (наприклад, з префіксом **ви-** „рухатися (переміщатися) зсередини” і „рухатися (переміщатися) назовні” – **виходити** (з хати) – **виходити** (на подвір’я); з префіксом **за-** **заганяти** („примушувати увійти кудись, у щось” [Дівчинка швиденько загнала скот у загороду (А. Головка) і „гнати кудись далеко” (Утікайте, вражі сини, бо буде вам горе! Заженемо вас поганців, аж за синє море! (Н.-Лев.)] – спільне значення „наближення – віддалення”.

У дієсловах переміщення (**виповзати**, **вискакувати** тощо) завжди міститься вказівка на два напрями *звідки – куди*, відображаючи тим самим у результаті переосмислення специфіку самого руху в реальній дійсності – разом з поняттям „наближатися” усвідомлюється і поняття „віддалятися”, оскільки наближення без віддалення і навпаки, віддалення без наближення уявити собі неможливо. З огляду на те, що рух завжди виникає в напрямку *звідки – куди* і його семантика синхронно виражає як початкову точку (*звідки*), так і точку його напрямку (*куди*), деякі дієслова переміщення можуть суміщати „в собі два напрями – одне актуальне для деякої ситуації, а друге – потенціальне, що, в свою чергу, може стати актуальним, якщо зміниться ситуація”. У результаті такого протиставлення в структурі дієслова одночасно містяться два лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) з ядреними семами „віддалятися” і „наближатися” (**виводити** (на галевину) – **виводити** (з лісу); **вирушати** (з села) – **вирушати** (в село); **впливати**

¹ Ми не поділяємо думку тих учених, які вважають, що афіксальна морфема позбавлена власного значення.

(зі ставка) – **впливати** (на середину ставка) тощо. Ті самі значення з префіксом за-: **забиратися, заїжджати, заходити, забігати, заганяти**.

Невелика група дієслів з префіксом **роз-**, які означають різні дії, протилежні за своєю направленістю, результатом: **розклеїти** „відклеїти” і „наклеїти в багатьох місцях”; **розгородити** „зняти огороження” і „відгородити”; **роз’їздити** „уторувати дорогу” і „зіпсувати частою їздою”; **розклинювати** „вбивати клин” і „вбивати клин” і т.ін. Афіксальна енантіосемія утворюється протиставленням морфем, із яких окремі за довгий період функціонування в мові на синхронному рівні усвідомлюються як засіб вираження протилежних відношень.

Узагалі система енантіосем синхронно передає різноманітність можливих у навколишньому світі різних співположень, зокрема, з диференціальною семантичною ознакою (ДСО). Слід зазначити, що відомим унікальним джерелом для характеристики семантики й особливостей функціонування одиниць загальнонаціональної лексики (а серед них – багатозначних слів і словосполучень) є “Словник української мови” в 11 томах. Розроблений у ньому комплекс значень і їхніх відтінків демонструє багатогранне життя слова в мові, про що неодноразово зазначав Л. Паламарчук [7, с. 14].

На основі встановлення диференціальних семантичних ознак в семантичній структурі окремих лексем полярних сем і їх узагальнення за допомогою дефініцій у тлумачному словнику, наводимо основні співположення:

I. Просторова співвіднесеність (енантіосеми з ДСО „наближення–віддалення”) (**залігати** „летючи, опинятися де-небудь, потрапляти куди-небудь” [*До кімнати разом з повітрям залетіла бджілка і весело загула* (Кочура) і „відлітати далеко або підніматися високо” [*Ой залетів Сокіл, та залетів сизий птиць до моря побивати* (Панас Мирний); **заїхати** „завернути куди-небудь по дорозі, приїхати до кого-небудь ненадовго”. *Заїхали до села* (Л. Глібов) і „від’їхати куди-небудь далеко, за межі чого-небудь” [*Заїхав за Дунай, та й додому не думай* (Номис)].

II. Початкова і результативно-завершальна співвіднесеність: енантіосеми з ДСО „починати[ся] – закінчувати[ся]” [**задиміти** (почати димити) і **задимити** (задимити всю хату) (результат); **загудіти** (почати гудіти) і **загудіти** (наповнюватися гулом) [*Загула, застогнала земля під козацькими підковами!* (Нечуй-Левицький; *Розлігся постріл. Знов і знов.*

Стінами довгий гул пішов. Аж загуділа далечінь (М. Бажан)] і далі ряд подібних енантіосем: **закисати, заскреготати, закрутитися** тощо.

III. З'єднувально-роз'єднувальна співвіднесеність (енантіосеми з ДСО з'єднувати[ся] – роз'єднувати[ся]) **згвинчувати** „з'єднувати, скріплюючи гвинтом, гвинтами” [*Згвинчувати труби гвинтами* (з'єднання)] і “знімати, повертаючи за гвинтовою нарізкою” [*Згвинтити гвинт з труби*] і далі ряд подібних енантіосем: **згрібати, змішати, зливати** і ін.

IV Конструктивно-деструктивна співвіднесеність (див. вище приклади).

Таким чином, дослідження синхронічного матеріалу дає змогу окреслити межі енантіосемії як однієї з лексико-семантичних категорій мови, виявити умови й засоби реалізації енантіосемічного смислу і на основі семантичних деференціювальних ознак визначити основні лексико-семантичні типи. Можна твердити, що саме на синхронному зрізі в мові реалізується феномен енантіосемії. Виявилася також основна ознака енантіосемії, яка суттєво відрізняє її від омонімії – це регулярність семантичного відношення як головний аргумент визнання енантіосемії фактом багатозначності. Характерною ознакою омонімії є відсутність взаємопов'язаних смислових компонентів. Отже, не до всіх семантичних мікросистем можна застосувати комплексне синхронне й діахронне дослідження.

Література

1. Безобразова Л. Л. Пространственные отношения в системе фразеологизмов русского языка // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1972.
2. Булаховський Л. Из жизни омонимов // Русская речь. – 1928. – Вып. 3. – С. 47–61.
3. Дискуссия по вопросам омонимов // Лексикографический сборник. – 1960. – Вып. 4. – С. 35–42.
4. Ковалик І. Методологічні проблеми вивчення структури слова // Методологічні питання мовознавства. – К., 1966. – С. 70–80.
5. Лисиченко Л., Загребельна Л. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи // Українське мовознавство. – К., 1985. – № 3.
6. Ощипко І. Синхронічне і діахронічне вивчення семантики слова // Методологічні питання мовознавства. – К., 1966. – С. 81–93.
7. Паламарчук Л. Слово і фразеологія у словнику. – К., Наук. думка, 1980.

8. Покровський М. Соображения по поводу изменения значения слов // Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С. 36.
9. Федоренко Т. Енантіосемічні паралелі в українській і російській мовах // Республіканська славистична конференція. – Одеса, 1987. – С. 66–67.
10. Федоренко Т. Конотація в емоційно-оцінній енантіосемії // Лексикографічний бюлетень. – К., 2004. – С. 79–88.
11. Яцковская Г. Энантіосемия в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1977. – 16 с.

Вікторія Іващенко, к. ф. н. *

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'37:001.4

КОНЦЕПТУАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗМІСТОВОЇ СТРУКТУРИ МУЗИКОЗНАВЧОГО ТЕРМІНОПОНЯТТЯ “КОБЗАР” НА ОСНОВІ ОЗНАКИ “НАРОДНИЙ СПІВЕЦЬ- МУЗИКАНТ ЯК НОСІЙ ЕТНІЧНИХ ТРАДИЦІЙ”

У статті йдеться про фрагмент наукової концептуалізації системних відношень музикознавчого термінопоняття “кобзар” та його термінолектні зв’язки з іншими мистецтвознавчими поняттями на основі ознаки “народний співець-музикант як носій етнічних традицій”.

Концептуальна організація змістової структури того чи іншого термінопоняття лежить у площині диференціації таких категорій, як “концепт”, “поняття” (“наукове” / “термінопоняття”, “наївно-побутове”), “змістова структура концепту”, “зміст поняття” (відповідно наукового або наївно-побутового). Один із аспектів цієї проблеми, зокрема в плані диференціації наукового концепту і наукового поняття, а також змістової структури наукового концепту й змісту наукового поняття, ми вже частково розглядали у наших попередніх розвідках [2; 3].

У запропонованій статті ми акцентуємо увагу на ще одному аспекті окресленої проблеми – на проблемі співвідношення термінопоняття, або наукового поняття, репрезентованого терміном, і наївно-побутового

---

* © В. Іващенко, 2005